

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР *Ооржак*
/Ооржак О.Б./

УТВЕРЖДЕНО

Директор
МБОУ СОШ
с. Бурен-Хем
Приказ № 2/3
от «31» августа 2023г.
/Бичекей А.А./

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»
для обучающихся 6-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Буянды Г.Н.

Бурен-Хем 2023

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн нийтл характеристиказы	4
Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдиринийн сорулгалары.....	7
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн өөрөдилгө планында туружу.....	9
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ужур-уткалыг кезээ.....	10
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн кол нийтл өөрөдилгө деңнелингө шингээткенинийн түннелдери.....	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	33
5 класс (68 ш.).....	33
6 класс (68 ш.).....	41
7 класс (68 ш.).....	49
8 класс (68 ш.).....	56
9 класс (68 ш.).....	64
Класстан дашкаар ажылдар.	74
Эртемни өөрөнгенин түннээр байдалдар болгаш аргалар.	78
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн шингээткенинийн түннелдери.....	81
Ажылчын программанын сорулгаларын боттандырап байдалдар.....	86

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемийн өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарыңа «Төрээн (тыва) чогаал» эртемийн чижек өөредилге программасыңа» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарыңа дүүштүр кылдыңган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемийн шингээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттыңган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыңган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациязында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербешаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиг-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шиңгээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөрөнгениниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалыы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрөткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогулмачалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИН СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүглө сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелернин туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелеринин, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медеделдии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарыңга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларыңга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчууруңга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчууруңга кижизидер ажылдар;

– тыва дылыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажилдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

–

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүмө ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраарынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажилчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажылдап кылдырган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажилчын программаның тургузукчулары школазының угланышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИЦ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаи тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиганчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыаш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буяанның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиганчап», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы».

Танова Е. Т. Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустун аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустун ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырынын дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалынын ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

8КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежиин»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап олар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле). Сарыг-оол С. А.

Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк

«Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шиңгээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шиңгээдирииниң бот-хуу ажыл-

чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдилгени төрээн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шиңгээдип өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шиңгээдип алырлар:

- алгыш-йөрөөлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянныг, тода эдерти чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгереңгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;

– словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;

– немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шингээди алыр:

– шүлүктүң темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;

– аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;

– тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир; тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрээн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. овур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;

– төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээдир;

– төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;

– чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустуң ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;

– улустуң ырларын күүседип билир;

– алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;

– өөрөнгөн тоолдарынга дөмейлештир бодунуң тоолдарын чогаадыр;

– бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевири);

– басняда авторнуң туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;

– «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;

– басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;

– басняны рольдап аянныг номчуур;

– проза чогаалындан үзүндүнү аянныг номчуп күүседир;

– чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;

– тоожунуң маадырларынга деңнелгелиг характеристика берип билир;

– маадырларга портрет тургузуп билир;

– чаңгыс маадырга характеристика берип билир;

– маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын

илередиپ билир;

– шии чогаалының улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;

– чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;

– чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;

– дыңнаан азы номчаан сөзүглелинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

– башкының дагып кааны чогаалдыкчы хевирниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;

– дылдың чурумалдыг аргаларының овур-хевир тургузарынга авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырынга ооң салдарын тодарадып билир;

– автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

– чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунун онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;

– идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;

– чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп,

деңнеп билир;

- «легенда» болгаи «миф» деп билиишкиннерниң онзагайын тодарадып билир;

- чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаи чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

- төөгү чугааларда хөөредишкин (чогаадып каан) болгаи фантастика киргенин илередип билир;

- тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

- тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

- йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаи тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

- алгыштар болгаи йөрээлдерни ылгап билир;

- алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

- хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың овурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;

- тоолдарда гипербола болгаи литоталарның салдарын илередип билир;

- көшкүн чоннарның өөредишлиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

- сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;

- чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

- Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чорунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;

- басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунуң онзагайын билир, катаптап турар;

- чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;

- чогаалда чырыттынган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;

- персонаж болгаи прототип, авторнуң овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаи шүлүкчү;

- сөзүглелде янзы-бүрү окур-хевирниң ужур-утказын (кижиниң овуру, бойдустуң овуру, үениң овуру, чылдың овуру, дириг амытанның овуру, болуушкуннуң овуру, бир чүүлдүң овуру) билир;

- тыва аңчыларның чаңчылдары болгаи дүрүмнери-биле таныш;

- аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның окур-хевирин деңнеп билир;

- шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаи темазын билир; ммаадырларның чугаа-домаа, хөделишкиннеринге даянып,

тодаргай чуруп билир;

- *чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдерти чугаалаар;*
- *башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.*

6-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостун кол маадырларының овор-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип
- чогаалдарда символиктиг оворларның делгем ужур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
 - төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;
 - авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;
 - кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның ужур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
 - өг-бүлө кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
 - «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
 - чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
 - өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
 - өөренип турар чогаалдарынга дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
 - чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
 - шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус

салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегледип билир;

- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;

- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;

- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;

- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;

- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;

- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;

- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрүни сөзүглелден тып билир;

- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүн өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;

- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;

- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;

- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;

- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;

- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;

- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;

- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;

- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;

- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип

билир;

– *маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;*
– *чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;*

– *чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;*

– *тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;*

– *чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;*

– *өөренген чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;*

– *башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.*

– *чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;*

– *сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;*

– *сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;*

– *сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;*

– *эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;*

– *бодунуң чогаадыкчы сонуггалын сайзырадырынга сонуггалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;*

– *библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;*

– *Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;*

- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;
- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
- буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

- ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
- тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндөзилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
- литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, овур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип

билир;

– орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билип турар;

– Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;

– эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;

– баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;

– маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

– тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;

– сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;

– очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;

– литературлуг терминнер болгаш билишकिनерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;

– ишиде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;

– В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;

– Кызыл Армияга дуза көргүзер хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ништи овурун тургузуп билир;

– совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;

– тодаргай үениң идеологтуг угланыышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;

– тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билишकिनерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;

– монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;

- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Төрөөн чогаал бкласс (34шак)

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	«Литература – уран чүүлдүн хевири»	1	Төрөөн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыры. Амыдыралды чечен оворже кирип чуруур онзагай талаларын сайгарган чугаага киржири. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билири. Чаа өөредилге чылында номчуур чогаалдары-биле таныжары.
Аас чогаалы – чоннун эртинези			
Улустун аас чогаалы.	Чогаал теориязы. Мифтер тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. «Ай, хүн». «Чеди-Хаан сылдыс». «Үгер канчап дээрже үне бергенил?». «Кизи канчап эң-не күштүг амытан болганыл?» «Кускенин чылга киргени». «Үтүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа». «Хайы кан». «Теве-Адар».	2	Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы эдerti чугаалаары. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тыварыболгаш оларның чогаалга салдарын илередири Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларынилередири. Делегей хүлээп алышыккынын, чүдүлгени болгаш амыдыралда үнелер дугайындeнeп, хайгаарап билири

Улустуң аас чогаалы. Төөгү чугаалар	«Амыр- Санаа дугайында төөгүчугаа». «Кыры сөөгү». Хөөмейлээр Бүдүкпен».	3	Тоолчургу чугааларның идеялиг утка-шынарын тодарадып ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Бүдүк-пенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңы чуруттунганын: чараш мөзү-шынарын, чөптүг чорукту, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чоруурун бодунуң көрүжү, туружу-биле илередип билири. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевирин мифтерде октаргай, делегей, кижини дугайында ниити чүүлдерни ылгап, илередип билири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнуң «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылг
Класс тан дашкаар номчулга	Тоолчургу чугаа (башкының шилилгези- биле)	1	Тоолчургу чугааларда хөөредип чогаадып каанын илередип, сайгарып билири. Тоолчургу чугаа аас чогаалының хевиринде онзагай жанр деп тодаргайлап, төөгүлүгбарымдааларга даянып, сөзүглелдин уткасын чазып номчуп билири
Улустуң аас чогаалы. Тыва улустуң ырлары	Чогаал теориязы. Ыр,кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырлары. «Кадарчы». «Ала караан дешкен болза». «Межегей». «Самагалдай. «Хандагайты ». Очалаңда н кедилери н».	1	Тыва улустуң ырларын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштиги делегейин шинчилеп өөренири 25 Улустуң ырыларының онзагайын, дылының поэктиг омурлуун билип, сайгарып билири. Тыва улустуң ырларын күүседип билири

	«Тооруктуг долгай Тандым». «Өдүген-Тайга». «Чашпы-Хемим». «Алды баштыг Кара-Дагны». «Дөге-Баары».		
Улустун аас чогаалы.	Кожамыктар	1	Тыва улустун кожаң ырларынын көшкүн чоннун амыдыралынга салдарынтодарадып билири. Чоннун кожаң ырларынын дылынын онзагайын, чиге, тода, чидиг угаан сиңгенинтодарадып билири. Кожаң ырыларнын аялгаларынын янзылары-биле таныжылга. Чон-нун болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билири. Кожамыктап ырлап билири
Йөрөөлдер Хам алгыштары	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрөөлдер	1	Алгыш-йөрөөлдер – улустун аас чогаалынын бир хевири деп билип, оларныидейлиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренири. Алгыш-йөрөөлдерниң бөлүктээшкинин, ужур-утказынын, тургузуунун, хемчээ-линиң онзагайларын тодарадып билири. Алгыш-йөрөөлдерниң идеялиг утка-шынары-биле таныжылга
	Чогаал теориязы. Хам алгыштары Ондар Шокар-Хамның тайга-сынны алганганы. Хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.	1	Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалынын эң-не ²⁶ бурунгу эртинези» дээрзин билип алыры. Алгыштарның ужур-утказынын, уран-чечениниң болгаш тургузуунун онзагайы-биле таныжары база тодарадып билири. Аянның номчулга
Авторлуг тоолдар	Сарыг-оол С. А.	1	Чаа үе, революция темазын онзагай аян-биле дамчытканын илередири. Агар-Санданыяшта символ омур-хевир бар дээрзин билип алыры.

	«Агар-Сандан ыяш» Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота		Аас чогаал-биле харылзаалыын, чогаалдың, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередири. Гипербола болгаш литота дугайында таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литота деп темага дыңнадыг кылыры. Бодунуң тоолунчогаадыры
Класстан дашкаар номчулг а	Алтаргана. Бурят чоннуң аас чогаалында триадалар(ожук даштары)	1	Бурят болгаш тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр деңнелгелиг чугаа кылып өөренири. Бурят чоннуң аас чогаалының онзагайын илередири. Көшкүн аймак чоннарның мерген чугааларында үн алчып турар бир дөмей бодалдарны деңнээри
Россия чоннарының литератур азы. Делегей литератур азы	Гримм алышкылар «Ак чылан»		Тоолдуң идея-тематиктиг угланышкынын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Тоолдарда ниити чүүлдү тыпкаш, оларның онзагайларын база оларда ниитиаргаларны илередири
Поэзия	Козлова С. В. «Аъттыг-шеригжи кыс»	1	Чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңынын онзагайын илередири. Чогаалдың чугулазын болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларын тодарадып өөренири. Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын билири 27
Класстан дашкаар номчулга	Кузнецов И. Т. «Хайгыылчы Тоютчук»	1	Сюжетти эдerti чугаалаары. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыры. Чогаалдың иштики хөөнүңгө дүүштүр сагыш-сеткил илерээшкинин дамчыдып, аянныг номчууру. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел бээри. Хайгыылчы Тоютчуктуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээри
Ойнай-сылдай сойгалажыр			

Поэзия	Кудажы К-Э. К. «Маргылдаа»	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Чогаалда чидиг айтырыгны тодарадыры. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгеренгей тодаргайлап билири. Шээжи-биле номчулга
	Сүрүң-оол С. С. «Аът биле Оор»		Сөс-биле, фразеологтуг сөс каттыжыышкыннарының утказы-биле ажыл. Басняның чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Маадырларның чурумун үнелеп, сайгарылгалыг чугаага киржири. Басняны рольдап аянныг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Шиижек биле көгө-буга» Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билири. Авторнуң бодунуң маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылгазын база кажар дилгиниң аажы-чаңын чуруурда, кылыг сөстөриниң салдарын илередип билири. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередири. Литературлуг терминге хамаарышкан сөстөрни шиңгээдип ап, сөзүглелдернисайгарып билири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередири. Эрте-бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларының онзагайларын тодарадыры. Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры
Элээдилер делегейи			

Проза	Тока С. К. «Мерген», «Тас- Баштыг», «Шаагай», «База кыш» («Араттың сөзү» деп романдан үзүндү)	1	Романдан үзүндүлөрдүн уjur-утказын номчуп, билип турары. Чогаалдын амыдыралчы үндөзүннөри. Чогаалда авторнун туружу болгаш ук байдалдын илереп кээрин тодарадып сайгарары. Тас-Баштыгнын овор-хевиринге характеристика бээри. Бойдус чурумалынын (пейзажтын) чогаал кол бодалын ажыдарынга салдарын тодарадыры. Тоожу жанрын рольдап аянынг номчууру
Проза	Сарыг-оол С. А. «Ол-ла Маскажык» Чогаал теориязы. Чогаал маадырын ын дугайын ы билиг	1	Чечен чугаанын темазын, чидиг айтырыглыын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдын чурумалдыг аргаларынын чогаал сайгарарынга оворлуг салдарлыын база тургузуунда онзагай чүүлдерни (пейзаж, интерьер, маадырнын иштики монологу) сайгарып билири. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип, сайгарып, айтырыгларга харыылап билири. Лириктиг маадырнын болгаш авторнун овор-хевирин тодаргай ылгап, кызыгаарын айтып билири. Маадыр болгаш прототип, автор, чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннернин эге чадазын билип алыры. Сөзүглелден овор-хевирлернин янзыларын: кол маадырнын, бойдус чурумалынын, үенин, чылдын, дириг амытаннын, болуушкуннун, бир чүүлдүн онзагайларын илередип билири.
	Сувакпит О. О. «Буянын сергези»	1	Чогаалдын утказын билип, аңаа дүүштүр чоок эдerti чугаалаары, айтырыгларга харыылаары. Чечен чугаанын кол идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларынга, оларнын хөделиишкиннеринге үнелел бээри. Персонажтарнын чугааларына дүүштүр диалог чугаа тургузуп билири. Тоожу жанрын сайгарып өөренири
	Дуюнгар М. М. «Хлеб»	1	Чогаалдын утказын сөзүглелге чоок эдerti чугаалаары. Чечен чугаанын темазын, идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири. Маадырларга, оларнын хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередип билири. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун база илередип билири. Калбак чогаалдын сюжедин сайгарары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. В.«Ташкент – аыштыг- чемниг Ташкент хоорай»	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи бооп чурттап эрткен бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы А. Неверовтуң допчу намдары-биле таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевирин үнелеп билири
Проза	Суваң Ш. М. «Киж-бүрүс»	2	Чогаалдың тема болгаш идеязы. Хар-оолдуң аажы-чаңыга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларын тып, сайгарыпбилири. Авторнуң мөзү-шынар айтырыын көдүргөн чогаалдары-биле таныжылга
Төрөөн чуртум делгемнери			
Проза	Ойдан-оол Х. М. «Эзир» (тоожу дан үзүндүлөр)	2	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыры. Маа-дырларның аажы-чаңыга үнелел бээри. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжары. Чогаал маадырларын деңгей сайгарып билири
	Суваң Ш. М. «Азыранды» Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	1	Чогаалдың адын болгаш ужу-утказында илереттинген кол бодалды тодарадыры. Соктайның портредин тур-гузары. Чечен чугаада бичии уругларның болгаш улуг кижилерниң иштики деле-гейинге (аажы-чаңыга) үнелел бээри. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалдыг талаларын ылгап билири. Чогаалды сайгарары. Бердинген тема ёзугаар чогаалдыг бижири
Поэзия	Сарыг-оол С.А.«Күс»	1	Чогаалдың идеялиг болгаш тема угланышкынның ужур-утказын бадыткадыг илередири билири. Шүлүктүң дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарыпбилири. Шүлүктүң кол бодалын тодарадырынга кандыг аргалар барын илередири. Лириктиг маадырның овуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл.Аянынг номчулганы чедингир күүседири

			Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылга
Поэзия	Доржу М. Б. «Экии, Тыва!»	1	Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнун хамаарылгазын илередири. Темаболгаш кол бодалды тодаргайлап билири. Тываның овурун илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кенин-Лопсан М. Б. «Авамның өө» Чогаал теориязы. Пафос		Шүлүктү аянның номчууру. Лириктиг маадырга үнелел бээри. Чогаалга даянып, аваның овур-хевирин тургузары. Чогаалдың идеялиг пафозун сайгарары. «Пафос»деп термин-биле таныжары
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Оралбаев О. «Тыва черге мөгейи»	1	Чогаалчы О. Оралбаевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, уjur-утказын илередип билири. Тыва чоннун иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаары. Авторнун ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири
Поэзия	Даржай А. А. «Өгге йөрээл»	1	Шүлүктү аянның номчууру, идеялиг пафосту илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билири. Чогаалдың уjur-утказынга авторнун хамаарылгазы
Поэзия	Салчак М. Б. «Амытаннар чылы»	1	Шүлүктүн аянның номчулгазы. Чогаалдың идеялиг уjur-утказын илередири. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунун ай-хүн санаашкынынга үнелел бээри. Ай, чыл санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай болгаш чоннун чаңчылчаан ёзу- чаңчылдарында онзагайларын илередири
Көжеге-даа ажыттынды			
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Чаргы»	1	Чогаалдың идеялиг уjur-утказын илередири. Шииде чөрүлдээни илередири. Шиини маадырлары болгаш оларга деннелгелиг үнелелди бээри. Маадырларның хөделииш- кининге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередири
	Танова Е. Т.» Илбилиг согун	1	Шиини рольдап номчууру. Фантастиктиг хамаарылганың Шииниң улустун аас чогаалы-биле холбаалы. Бердинген темага чогаадыг бижири уруглар чогаалын бижииринге болгаш оларның амыдырал дугайын шингээди алырынга салдары.
	Шупту	34ш	

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемн өөредир, кижизидер ажылда салдырган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнөп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

5 класс

Ажылдың хевири	Тема	Өөреникчилерниң шингээдир кол чүүлдери, мергежилдери
Беседа	«Номнуң төрүттүнери»	Бодунуң сагыш-сеткил делегейин делгемчидеринге, эртемни делгем шингээдиринге чечен чогаал номчурунун чугулазын медреселдii-биле билип турар. Чечен чогаал номчуур сорулгазын бодунга салып ап турар. Номнар – мөзү-шынар хевирлээриниң чепсээ деп медресеп билип, оларга хумагалыг хамаарылгалыг болурун бодунга кижизидип турар. Чогаалчы, литературлуг маадырлар аразында диалог тургузуп билир. Чечен чогаалды медреселдii-биле номчуп билир
Викторина	«Тыва улустун аас чогаалын билирлер»	Айтырыгларга дүрген болгаш шын харыылап турар. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемнде чаа медээлерни өөрениринге сундулуг, шингээдип турар. Бодунуң билииниң деңгелин шын үнелеп турар (билир)

КВН	«Карак чажын төгүлдүргөн каткы-хөг» (тыва болгаш орус басняларга үндезилээн)	Айтырыгларга харыылаары. Чаңгыс классчыларының харыыларын үнелеп билир. Төрээн (тыва) дылының байлаан, чарт, чаражын үнелеп билир, төрээн дылынга ажык чугааланып, номчаан чогаалының онзагайларын база тыва улустуң ёзу-чаңчылдары-биле холбаалыын илередип шыдаар, кижизидикчи салдарлыын медресеп билип турар. Бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр сорулгалыг, бөлүктөп (команда-биле) ажылдап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) алдынып билир
Номчулга конференциязы	«Бичии уруглар чогаалдарында буян болгаш хора дугайында»	Бот-тускайлаң номчаан чогаалдары-биле ажылдап билир, айтырыгларга, даанган (күүседир) ажылдарны кылырынга сонугалды. Бодунуң бодалдарын болгаш хуу көрүжүн илередип, бадыткап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) ажылдап билир
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ⁴		

6 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртемнге олимпиада	Өөрөнгөн турар темаларыга дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң өөрөдигезиниң деңгелин билир, чедир билбейн барган билиин бот-тускайлаң чедип ап турары. Айтырыгларга бижимел долу харыыларны берип, чогаадыкчы уг-шиглег ажылдарны күүседип шыдаар. Чогаал эртемнге хамаарыштыр өөрөнгөн теория талазы-биле билиин херек кырында ажылдарга ажыглап билир арга-шинээ бар
Конкурс	Чуруктар (иллюстрация) «Чашкы делегей чечен чогаалда»	Чечен чогаал – уран чүүлдүң бир адыры деп хүлээп билир. Өөрөнгөн чогаалдарыга хамаарыштыр сюжеттиг чуруктарны, портрет болгаш янзы-бүрү иллюстрациялар чуруп билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир
Ниити чогаадыкчы ажыл	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглер	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглерге идепкейлиг киржир. Сөзүглелдерни шээжи-биле билир. Улус мурнунга (аудитория) бодун алдынып билир, ниити бөлүк-биле ажылдап билир
Делгелге	Номчукчунуң хүн демдегеллиниң делгелге	Сөзүглелди шын тургузуп (бижип) билир. Бодунуң ажылын та-ныштырып билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир. Өөрөдигезинге хамаарыштыр баш бурунгаар

		планнаашкынны кылып билир
--	--	---------------------------

7 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр бодунуң билиин үнелеп билири. Бодунуң сорулгазыңга дүүштүр бот-тускайлаң сайгарып номчуур номнарын баш бурунгаар шилип алыры, литература-теориялыг билиглеринге даянып, сайгарып билири. Литература теориязыңга хамаарышкан билиин делгемчидип, бот-тускайлаң болгаш башкының удуртулгазы-биле ажылдап билири
Угаан сайзырадылгалыг оюннар	«Чүү? Кажан? Кая?»	Телевидениеде угаан сайзырадыр, өөредиглиг, сайзырадылга угланышкынның оюннарга киржири, айтырыгларга харыылаары. Хөй-биле деңге ажылдап билири, сайгарыл-галыг ажык чугаага киржип, чорудуп билири. Тыва литературага хамаарыштыр билиин делгемчидери
Литературлуг дыштанылга кежээзи	Чогаалчылар- биле ужуражылга	Тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдар-төөгүзүнүн дугайында билиин делгемчидери. Медээни дыңнап, сактып аары, диалог чугааны чедимчелиг чорудуп билири. Медээни сайгарып болгаш түңнелдерни үндүрүп билири. Хөй кижилер аразыңга чугаага киржип билири, утказыңга дүүштүр чугаа культуразын сагып, харылзажып билири
Аянның номчулга мөөрейи	«Частың тыныжы»	Сөзүглелдерни шээжи-биле өөренири, база аянның күүседип билири. Час дугайында шүлүктерниң ылгалдыын хайгаарап, утка-хөөнүн тодарадып билири. Аянның күүселдени чорудуп тура, чогаалдың утказыңга дүүштүр иштики сагыш-сеткил байдалын база үн аянын илередип билир. Аудитория мурнунга хостуг чугаалап шыдаары. Бодунуң болгаш өскелерниң аянның номчулгазын үнелеп билири

8 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр билиинде чедир билбес чүүлдерин билири. Өөрөнгөн чогаалдарыңга хамаарыштыр литература теориялыг билиглерин болгаш чогаалдарның
-----------	---	--

		утказын, сайгарылгазын билири. Частырыглары-биле ажылдап билири
Демниг чогаадыкчы ажыл	Хана солун «Ол – Тываның маадыры болгаш чоргааралы» (Тываның билдингир кижилеринин дугайында)	Тываның билдингир кижилеринин дугайында билиин ханыладып, делгемчидери. Хана солун үндүреринге херек материалдарны чыып белеткээри. Солун, Интернет медээлер-биле ажылдап билири. Хөй-биле ажылдап билири
Темалыг кезээ	«Тыва дайын чылдарында»	Дайын чылдарында Тываның төөгүзү, тыва чоннун ССРЭ-ниң чонунга дузазының база эки турачы маадырлар дугайында билиин делгемчидери. Чоннун амыдыралының төөгүзүн өөренири. Бердинген темага хамаарыштыр бодунун бодалдарын чугаалап, номчаан чогаалына, көргөн кино-чуруунга дүүштүр сайгарылгалыг чугаага киржири. Чурукту көрүп, бодунуу-биле немеп, шинчилеп, ханы сайгарып билири. Улус мурунга хостуг чугааланып билири
Сагынгыр- тывынгырлар оюну	«Чогаал маадырларын тып»	Тыва чогаалдарны сонунургап номчуур, көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитпирлээринге сонунургалдыг, чогаал маадырларын билир. Улус мурунга хостуг чугааланып билири

9 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннун эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунун бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири
Темалыг кезээ	«Сергей Пюрбюнүн сураглыг ырылары»	Авторнун билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонунургаар, билири. Темалыг кезээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.

	Арат Республика үезиниң чогаалдары»	Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүн, чоннуң шынныг арыннарын, тыва чоннуң аажы-чаңының бот-тускайлаң онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өттүр көргүскен уран чүүлдүн бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери. Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары. Келир үеде өөрөдилге ажил-чорудулгазын планнап билири
--	---	---

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЭР БАЙДАЛДАР БОЛГАШ АРГАЛАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң билиин хынап түңнээр ажилдар *тодаргай* (амгы) *үеде* кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, хыналда ажилдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төнчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажилдар болур. Ук ажилдар билиг хынаарының негелделеринге хамаарышкан доктаал-саавырларга даянып чоруттунар.

Кол ниити өөрөдилгениң 5-тен 9-ку клазынга чедир айтырыглар болгаш онаалгалар аас, бижимел харыылардан эгелээш, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарарынга болгаш о.ө. ажилдарга чедир башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажил өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төнчүзүндө түңнел ажилдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажилдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг) бооп болур.

Түңнел хыналда ажилдар чыл төнчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының азы эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Хыналда ажылдарның кандыг хевирин кылдыртыры хоорайның (кожууннун) ажылдап кылганы план ёзугаар *даштыкы* хыналдазы азы школаның өөредилге удуртулгазының ажылдап кылганы ниити *иштики* хыналдазы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдун төнчүзүнде темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевирин хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдун азы чыл төнчүзүнде* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аяанныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаалдарга даянып, чогаадыг бижири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди эдерти чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын баш бурунгаар тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;

– бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры...);

– шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;

– тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шингээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;

– хыналда айтырыглар;

– төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;

– компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Аянның номчулганы күүсеткенин хынаары:

– сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;

– үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;

– номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;

– уран номчулганың аянын билир – 1 б.;

– чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген); «4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу чырыткан;

– чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;

– бижимел ажилдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

– сөс курлавыры байлак;

– бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;

– илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

– өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Төрээн чогаал эртемин өөрөткениниң түңнелдерин илередири

Бот-тускайлаң түңнелдер:

– сагыш-сеткили байлак, эмерел сеткилдиг, төрээн чери, чурту дээш сагыш човаашкынныг, бот-тускайлаң көрүштүг, туруштуг, амыдыралчы үзел-бодалдыг хамааты болурунга белең болуру;

– чаа билигни шингээдип алырынга сонургалдыг, өөренириниң чугулазын, ооң келир амыдыралга ажыктыын медреселдиг-биле бодун сонургап турары кайы-бир ажылче бот-угландырып, бот-башкарнып билири;

– бодунуң шаа-биле амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраынче күженишкенин салып билири;

– хөй-ниитиниң чурумунга чагыртып билир, харыысалгалыг, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, хамааты туружу быжыг, хүндүлээчел аажы-чаңны бодунга хевирлээри;

– бодунуң ниити сайзыралыңа ажыглаар эртем-хөгжүлдениң янзы-бүрү үндезиннерин (энциклопедия, словарьлар, интернет четкизи, электроннуг өске-даа дериг-херексел, чон-биле харылзаа, массалыг парлалга чепсектери дээш о.ө.медээлерни) чөптүг ажыглап билири;

– өөрөдилге программаныңа дүүштүр номчаан чогаалдарыңа даянып, чогаал маадырларының ажил-чорудулгазыңа чөптүг үнелелди кылып билири.

Предметтиг түңнелдер:

1. Өөреникчиниң чаа медээ (билиг) шиңгээдиринче угланган ажил-чорудулгазыңа хамаарышкан түңнелдер:

– бодунуң төрөөн чонунуң, биче буурай өске чоннарның, орус болгаш делегей литературазыңдан өөрөнгөн чогаалдарыңа көдүртүнгөн айтырыгларны назы-харыңа, өөренириниң деңнелиңге дүүштүр сайгарылгалыг сонуургап номчуур арга-шинээ;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) шиңгээткен билиинге дүүштүр эки билири;

– чечен чогаалда болушкуннарга, маадырларның хөдөлишкиннеринге оларның иштики делегейиниң сайзыралын чурууруңа өөрөнгөн чогаал теориязының айтырыгларын эки билири;

– чогаалдың сюжединиң элементилерин (өөрөнип эрткен билиглеринге дүүштүр), оларның чогаалдың идеялиг утка, тема ажыдарыңа салдарын, дылының уран-чурумалдыын тодарадырын эки билири.

2. Өөреникчиниң мөзү-шынарын, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын хевирлээринге хамаарышкан түңнелдер:

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарыңа кижини чараш мөзү-шынарга, сагыш-хөңнү бай, эңерел, кээргээчел сеткилдиг аажы-

чацныг болурунга белеткээр чогаалдарны номчуп чорууру, номчулгага сонуургалының улуу;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын, туружун илередип билири;

- чогаалда болуушкуннарны сеткил-сагыжындан хайныыш-кынныг хүлээп ап, маадырларның ажил-чорудулгазынга, чурт-талгазынга, бодунуң хамаарылгазын илередип, ук чогаалдарга чаа утка-хөөн киирип, чогаадыкчы хамаарылгалыг номчукчу болуру;

- чогаалда болуушкуннарны чүгле сагыш-сеткил хай-ныышкынныг хүлээп ап эвес, угаап бодаашкынныг, шүгүмчүлелдиг сайгарып билири;

- авторнуң маадырга, болуушкунга хамаарышкан туружун, көрүжүн эскерип, аңаа номчукчунуң хамаарылгазын илередип шыдаары.

3. Бодунуң бодалдарын, чугаазын дыңнакчыга шын, тода, чедингир дамчыдып билиринге түннелдер:

- янзы-бүрү жанрда бижиттинген чогаалдарны кичээнгейлиг, медреселдиг дыңнап, шын хүлээп ап билири;

- дылдың уран-чурумалдыг аргаларын, үзүндүлөрдөн цитаталарны чогуумчалыг ажыглап тургаш, эдерти чугаалаарынга, номчаан азы дыңнаан чогаалының дугайында салдынган айтырыгларга делгереңгей харыы бээринге, аас-биле монолог, диалог чугаа кылырынга аас чугаазының сайзыраңгай байдалы;

- чогаалга хамаарыштыр уран чүүлдүң хевирлерин (чурулга, хөгжүм, театр, чогаадып күүседири) ажыглап, бодунуң бодалдарын илередип билири;

- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажилдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

- бердинген темага дүүштүр, чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны бижимел (класска азы бажыңга) сайгарарынга база

эдертиглерни, чогаадыгларны, литературлуг болгаш ниити темаларга чогаадыкчы ажылдарны шынарлыг бижири.

4. Эстетиктиг көрүжүн хевирлээринге түңнелдер:

– чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми – сөстүң уран чүүлү, чараш мөзү-шынарны көргүзериниң чугула бир аргазы дээрзин эки билири;

– чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп билиишкиннерни ханы билип турары;

– сөс кандыг-даа чогаалга чугула чепсек, ооң тема, идея илередиринге ажыглаттынган ужур-утказын, сагыш-сеткил илередиринге ужур-дуказын ханы билип алганы.

Метапредметтиг түңнелдер:

– уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

– ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харык-шинээ;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарынга) хамаарыштыр угаап, медресеп билири, даап бодап шыдаары;

– чогуумчалыг харыы бээринге чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнеп билири;

– бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткаарынга барымдаалыг чижектерни чугаазынга (ажылынга) таарыштыр киириштирип билири;

– бижимел болгаш аас чугаазынга чылдагааннарның үнген дөзүн бадыткап, түңнел үндүрүп шыдаарынга арга-шинээ;

– эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;

– өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;

– хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланыышкынның бот-башкарнып билири;

Өөредилгениң метапредметтиг түңнелдери уругларның шиңгээдир темазын чогаал эртеминиң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглерни шиңгээдип алырынга дараазында ажыл-чорудулгаларга даянып эрттирер:

– чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру;

– чечен чогаалдың сөзүглелин ыткыр, аянның номчууру;

– эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);

– чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;

– шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири;

– чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары;

– чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдин планын тургузары;

– чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;

– чогаалга хамаарышкан медээлер-биле ажылдап билири;

– бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажыл-чорудулгазын кылыры.

Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словари, аас чогаал словари болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарына болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазына) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадырғы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажыларга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскөн-төрөөн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрөөн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрөөн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрөөн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. – 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюркск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
10. Кужутет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
21. Тогуи-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуи-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.
22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустун алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ъ, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvy.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).